

perdiderant, quam in illo habere jam cœperant? Quod tunc vix unus latro speravit in cruce, nunc sperant gentes longe lateque diffusæ; et ne in æternum moriantur, ipsa in qua ille mortuus est, cruce signantur.

V. Nullus igitur vel negat vel dubitat, per Jesum Christum tale quale istis sacris Litteris prænuntiatur, futurum esse novissimum iudicium, nisi qui eisdem Litteris nescio qua incredibile animositate seu cæcitate, non credit, quæ jam veritatem suam orbi demonstravere terrarum. In illo itaque iudicio vel circa illud iudicium has res didicimus esse venturas, Eliam Thesbiten, fidem Judæorum, Antichristum persecuturum, Christum iudicaturum, mortuorum resurrectionem, bonorum malorumque diremptionem, mundi conflagrationem, ejusdemque renovationem. Quæ omnia quidem ventura esse credendum est: sed quibus modis, et quo ordine veniant, magis tunc docebit rerum experientia, quam nunc valet consequi ad perfectum hominum intelligentia. Existimo tamen eo quo a me commemorata sunt ordine esse ventura.

VI. Duo nobis ad hoc Opus pertinentes reliqui sunt libri, ut, adjuvante Domino, promissa compleamus: quorum unus erit de malorum supplicio, alius de felicitate justorum: in quibus maxime, sicut Deus donaverit, argumenta refellentur humana, quæ contra prædicta ac promissa divina sapienter sibi miseri rodere videntur, et salubris fidei nutrimenta velut falsa et ridenda contemnant. Qui vero secundum Deum sapiunt, omnium quæ incredibilia videntur hominibus, et tamen Scripturis sanctis, quarum jam veritas multis modis asserta est, continentur, maximum argumentum tenent veracem Dei omnipotentiam, quem certum habent, nullo modo in eis potuisse mentiri, et posse facere quod impossibile est infideli.

LIBER XXI.

DE FINE DEBITO CIVITATIS DIABOLI, SUPPLICIO SCILICET DAMNATORUM SEMPITERNO,
DEQUE HUMANIS CONTRA ILLUD INGREDULORUM ARGUMENTIS.

CAPUT I.

De ordine disputationis, qua prius disserendum est de perpetuo supplicio damnatorum cum diabolo, quam de æterna felicitate sanctorum.

CUM per Jesum Christum Dominum nostrum¹, iudicem vivorum atque mortuorum, ad debitos fines ambæ pervenerint Civitates, quarum una est Dei, altera diaboli, cuiusmodi supplicium sit futurum diaboli et omnium ad eum pertinentium, in hoc libro nobis, quantum ope divina valebimus, diligentius disputandum est. Ideo autem hunc tenere ordinem malui, ut postea disseram de felicitate sanctorum, quoniam utrumque cum corporibus erit; et incredibilius videtur esse in æternis corpora durare cruciatibus, quam sine dolore ullo in æterna beatitudine permanere. Ac per hoc cum illam pœnam non debere esse incredibilem demonstravero, adjuvabit me plurimum, ut multo facilius omni carens molestia immortalitas corporum in sanctis futura credatur. Nec a divinis ordo iste abhorret eloquiis, ubi aliquandoquidem bonorum beatitudo prius ponitur, ut est illud: « Qui bona fe-

¹ Vide D. Guillon, tom. XXI, pag. 281-283.

» cerunt, in resurrectionem vitæ; qui autem mala egerunt,
 » in resurrectionem iudicii¹: » sed aliquando et posterius,
 ut est: « Mittet Filius hominis Angelos suos, et colligent
 » de regno ejus omnia scandala, et mittent in caminum
 » ignis ardentis; illic erit fletus et stridor dentium; tunc
 » justi fulgebunt sicut sol in regno Patris sui²: » et illud,
 « Sic ibunt isti in supplicium æternum, justi autem in
 » vitam æternam³. » Et in Prophetis, quod commemorare
 longum est, nunc ille, nunc iste ordo, si quis inspiciat,
 invenitur. Sed ego istum qua causa elegerim, dixi.

CAPUT II.

An possint corpora in ustione ignis esse perpetua.

Quid igitur ostendam, unde convincantur increduli,
 posse humana corpora animata atque viventia, non solum
 nunquam morte dissolvi, sed in æternorum quoque igni-
 um durare tormentis? Nolunt enim hoc ad Omnipoten-
 tentis nos referre potentiam, sed aliquo exemplo persua-
 deri sibi flagitant. Quibus si respondebimus esse animalia
 profecto corruptibilia, quia mortalia, quæ tamen in me-
 diis ignibus vivant: nonnullum etiam genus vermium in
 aquarum calidarum scaturigine reperiri, quarum fervo-
 rem nemo impune contrectat; illos autem non solum sine
 ulla sui læsione ibi esse, sed extra esse non posse: aut
 nolunt credere, si ostendere non valemus; aut si value-
 rimus sive oculis demonstrare res ipsas, sive per testes
 idoneos edocere, non satis hoc esse ad exemplum rei, de
 qua quæstio est, eadem infidelitate contendent: quia

¹ Joan. v, 29. — ² Matth. xiii, 41-43. — ³ Id. xxv, 46.

hæc animalia nec semper vivunt, et in illis fervoribus
 sine doloribus vivunt, suæ quippe naturæ convenientibus
 vegetantur illis, non cruciantur elementis; quasi non in-
 credibilius sit vegetari, quam cruciari talibus rebus. Mi-
 rabile est enim dolere in ignibus, et tamen vivere: sed
 mirabilius vivere in ignibus, nec dolere. Si autem hoc
 creditur, cur non et illud?

CAPUT III.

*An consequens sit, ut corporeum dolorem sequatur
 carnis interitus.*

I. Sed nullum est, inquiunt, corpus, quod dolere pos-
 sit, nec possit mori. Et hoc unde scimus? Nam de corpo-
 ribus quis certus est dæmonum, utrum in eis doleant,
 quando se affligi magnis cruciatibus confitentur? Quod
 si respondetur terrenum corpus solidum scilicet atque
 conspicuum nullum esse, atque ut uno potius nomine
 id explicem, nullam esse carnem quæ dolere possit, mo-
 rique non possit: quid aliud dicitur, nisi quod sensu
 corporis homines et experientia collegerunt? Nullam
 namque carnem nisi mortalem sciunt: et hæc est eorum
 tota ratio, ut quod experti non sunt, nequaquam esse
 posse arbitrentur. Nam cuius rationis est dolorem facere
 mortis argumentum, cum vitæ potius sit indicium? Etsi
 enim quærimus, utrum semper possit vivere: certum
 tamen est vivere omne quod dolet, doloremque omnem
 nisi in re vivente esse non posse. Necesse est ergo ut vivat
 dolens, non est necesse ut occidat dolor: quia nec cor-
 pora ista mortalia, et utique moritura, omnis dolor oc-

cidit; et ut dolor aliquis possit occidere, illa causa est, quoniam sic est anima connexa huic corpori, ut summis doloribus cedat, atque discedat: quoniam et ipsa compago membrorum atque vitalium sic infirma est, ut eam vim, quæ magnum vel summum dolorem facit, non valeat sustinere. Tunc autem tali corpori anima et eo connectitur modo, ut illud vinculum sicut nulla temporis longitudine solvitur, ita nullo dolore rumpatur. Proinde etiamsi caro nunc talis nulla est, quæ sensum doloris perpeti possit, mortemque non possit: erit tamen tunc talis caro, qualis nunc non est; sicut talis erit et mors⁴ qualis nunc non est. Non enim nulla, sed sempiterna mors erit, quando nec vivere anima poterit Deum non habendo, nec doloribus corporis carere moriendo. Prima mors animam nolentem pellit e corpore, secunda mors animam nolentem tenet in corpore: ab utraque morte communiter id habetur, ut quod non vult anima, de suo corpore patiatur.

II. Attendunt autem isti contradictores nullam esse nunc carnem, quæ dolorem pati possit, mortemque non possit; et non attendunt esse tamen aliquid tale quod corpore majus sit. Ipse quippe animus, cujus præsentia corpus vivit et regitur, et dolorem pati potest, et mori non potest. Ecce inventa res est, quæ cum sensum doloris habeat, immortalis est. Hoc igitur erit tunc etiam in corporibus damnatorum, quod nunc esse scimus in animis omnium. Si autem consideremus diligentius, dolor qui dicitur corporis, magis ad animam pertinet. Animæ enim est dolere, non corporis, etiam quando ei dolendi causa existit a corpore, cum in eo loco dolet, ubi læditur corpus. Sicut ergo dicimus corpora sentientia, et corpora viventia, cum ab anima sit corpori sensus et vita; ita et corpora dicimus dolentia, cum dolor corpori nisi ab anima esse non possit. Dolet itaque anima cum corpore

in eo loco ejus, ubi aliquid contingit ut doleat. Dolet et sola, quamvis sit in corpore, cum aliqua causa etiam invisibili tristis est ipsa corpore incolumi. Dolet etiam non in corpore constituta: nam utique dolebat dives ille apud inferos, quando dicebat: « Crucior in hac flamma¹. » Corpus autem nec exanime dolet, nec animatum sine anima dolet. Si ergo a dolore argumentum recte sumeretur ad mortem, ut ideo mors possit accidere, quia potuit accidere et dolor, magis ad animam pertineret mori, ad quam magis pertinet et dolere. Cum vero illa, quæ magis dolere potest, non possit mori, quid momenti affert cur illa corpora, quoniam futura sunt in doloribus, ideo etiam moritura esse credamus? Dixerunt quidem Platonicus ex terrenis corporibus moribundisque membris esse animæ et metuere, et cupere, et dolere, atque gaudere. Unde Virgilius: *vivunt in corporibus membra animæ* ^{hinc} *inquit, (id est, ex moribundis terreni corporis membris)*

Metuunt cupiuntque, dolent gaudentque².

Sed convicimus eos in quarto-decimo hujus Operis libro, habere animas secundum ipsos ab omni etiam corpore habere purgatas, diram cupiditatem, qua rursus incipiunt in corpora velle reverti. Ubi autem potest esse cupiditas, profecto etiam dolor potest. Frustrata quippe cupiditas sive non perveniendo quo tendebat, sive amittendo quo pervenerat, vertitur in dolorem. Quapropter si anima, quæ vel sola vel maxime dolet, habet tamen quamdam pro suo modo immortalitatem suam, non ideo mori poterunt illa corpora, quia dolebunt. Postremo si corpora faciunt, ut animæ doleant, cur eis dolorem possunt, mortem vero inferre non possunt, nisi quia consequens non est,

¹ Luc. xvi, 24. — ² Virg. Æneid. vi.

ut mortem faciat, quod dolorem facit. Cur ergo incredibile est, ita ignes illis corporibus dolorem posse inferre, non mortem, sicut ipsa corpora dolere animas faciunt, quas tamen non ideo mori cogunt? Non est ergo necessarium futuræ mortis argumentum dolor.

CAPUT IV.

De naturalibus exemplis, quorum consideratio doceat posse inter cruciatus viventia corpora permanere.

I. QUAPROPTER si, ut scripserunt qui naturas animalium curiosius indagarunt, salamandra in ignibus vivit; et quidam notissimi Siciliae montes, qui tanta diuturnitate temporis atque vetustate usque nunc et deinceps flammis aestuant, atque integri perseverant, satis idonei testes sunt non omne, quod ardet, absumi; et anima indicat non omne, quod dolere potest, posse etiam mori: quid adhuc a nobis rerum poscuntur exempla, quibus doceamus non esse incredibile, ut hominum corpora sempiterno supplicio punitorum, et in igne animam non amittant, et sine detrimento ardeant, et sine interitu doleant? Habebit enim tunc istam carnis substantia qualitatem ab illo inditam, qui tam miras et varias tot rebus indidit, quas videmus, ut eas, quia multæ sunt, non miremur. Quis enim nisi Deus creator omnium dedit carni pavonis mortui ne putresceret? Quod cum auditum incredibile videretur, evenit ut apud Carthaginem nobis cocta apponeretur hæc avis: de cujus pectore pulparum, quantum visum est, decerptum servari jussimus: quod post die-

rum tantum spatium, quanto alia caro quæcumque cocta putresceret, prolatum atque oblatum, nihil nostrum offendit olfactum. Itemque repositum post dies amplius quam triginta, idem quod erat inventum est: idemque post annum, nisi quod aliquantum corpulentiae siccioris et contractioris fuit. Quis palææ dedit vel tam frigidam vim, ut obrutas nives servet; vel tam fervidam, ut poma immatura maturet?

II. De ipso igne mira quis explicet, quo quæque adusta nigrescunt, cum ipse sit lucidus; et pene omnia quæ ambit et lambit, colore pulcherrimus decolorat, atque ex pruna fulgida carbonem teterrimum reddit? Neque id quasi regulariter definitum est: nam e contrario lapides igne candente percocti, et ipsi fiunt candidi, et quamvis ille magis rubeat, illi albicent, congruit tamen luci quod album est, sicut nigrum tenebris. Cum itaque ignis in lignis ardeat, ut lapides coquat, contrarios habet non in contrariis rebus effectus. Etsi enim lapides et ligna diversa sunt; contraria tamen non sunt, sicut album et nigrum, quorum in lapidibus unum facit, alterum in lignis, clarus illos clarificans, hæc obfuscans; cum in illis deficeret, nisi in istis viveret. Quid in carbonibus, nonne miranda est et tanta infirmitas, ut ictu levissimo frangantur, pressu facillimo conterantur; et tanta firmitas, ut nullo humore corrumpantur, nulla ætate vincantur, usque adeo ut eos substernere soleant, qui limites figunt, ad convincendum litigatorem, quisquis post quantalibet tempora extiterit, fixumque lapidem limitem non esse contenderit? Quis eos in terra humida infossos, ubi ligna putrescerent, tandiu durare incorruptibiliter posse, nisi rerum ille corruptor ignis effecit?

III. Intueamur etiam miraculum calcis, excepto eo, de quo jam satis diximus, quod igne candicat, quo alia

tetra redduntur, etiam occultissime ab igne ignem concipit, eumque jam gleba tangentibus frigida tam latenter servat, ut nulli nostro sensui prorsus appareat, sed compertus experimento, etiam dum non apparet, sciatur inesse sopitus. Propter quod eam calcem vivam loquimur, velut ipse ignis latens anima sit invisibilis visibilis corporis. Jamvero quam mirum est, quod cum extinguatur, tunc accenditur? Ut enim occulto igne careat, aqua infunditur, aquave perfunditur; et cum ante sit frigida, inde fervescit, unde ferventia cuncta frigescunt. Velut expirante ergo illa gleba discedens ignis, qui latebat, apparet, ac deinde tanquam morte sic frigida est, ut adjecta unda non sit arsura, et quam calcem vocabamus vivam, vocemus extinctam. Quid est quod huic miraculo addi posse videatur, et tamen additur? Nam si non adhibeas aquam, sed oleum, quod magis fomes est ignis, nulla ejus perfusione vel infusione fervescit. Hoc miraculum si de aliquo indico lapide legeremus, sive audiremus, et in nostrum experimentum venire non posset, profecto aut mendacium putarem, aut certe granditer miraremur. Quarum vero rerum ante oculos nostros quotidiana documenta versantur, non genere minus mirabili, sed ipsa assiduitate vilescunt, ita ut ex ipsa India, quæ remota est pars orbis a nobis, desierimus nonnulla mirari, quæ ad nos potuerunt miranda perducere.

IV. Adamantem lapidem multi apud nos habent, et maxime aurifices insignitoresque gemmarum, qui lapis nec ferro, nec igni, nec alia vi ulla, perhibetur præter hircino sanguine vinci. Sed qui eum habent atque noverrunt, numquid ita mirantur, ut hi quibus primum potentia ejus ostenditur? Quibus autem non ostenditur, fortasse nec credunt; aut si credunt, inexperta mirantur; et si contigerit experiri, adhuc quidem mirantur insolita,

sed assiduitas experiendi paulatim subtrahit admirationis incitamentum. Magnetem lapidem novimus mirabilem ferri esse raptorem: quod cum primum vidi, vehementer inhorruui. Quippe cernebam a lapide ferreum annulum raptum atque suspensum; deinde tanquam ferro quod rapuerat, vim dedisset suam, communemque fecisset, idem annulus admotus est alteri, eumque suspendit, atque ut ille prior lapidi, sic alter annulus priori annulo cohærebat: accessit eodem modo tertius, accessit et quartus; jamque sibi per mutua circulis nexis, non implicatorum intrinsecus, sed extrinsecus adhærentium, quasi catena pependerit annulorum. Quis istam vim lapidis non stupeat, quæ illi non solum inerat, verumetiam per tot suspensa transibat, et invisibilibus ea vinculis subligabat? Sed multo est mirabilius, quod a fratre et coepiscopo meo Severo Milevitano de isto lapide comperi. Se ipsum namque vidisse narravit, quemadmodum Bathanarius quondam comes Africæ, cum apud eum convivaretur Episcopus, eundem protulerit lapidem, et tenuerit sub argento, ferrumque super argentum posuerit; deinde sicut subter movebat manum, qua lapidem tenebat, ita ferrum de super movebatur, atque argento medio nihilque patiente, concitatissimo cursu ac recurso infra lapis ab homine, supra ferrum rapiébatur a lapide. Dixi quod ipse consexi, dixi quod ab illo audivi, cui tanquam ipse viderim credidi. Quid etiam de isto magnete legerim dicam. Quando juxta eum ponitur adamas, non rapit ferrum; et si jam rapuerat, ut ei appropinquaverit, mox remittit. India mittit hos lapides: sed si eos nos cognitos jam desistimus admirari, quanto magis illi a quibus veniunt, si eos facillimos habent, sic forsitan habent ut nos calcem, quam miro modo aqua fervescens, qua solet

ignis extingui, et oleo non fervescentem, quo solet ignis accendi, quia in promptu nobis est, non miramur.

CAPUT V.

Quanta sint quorum ratio nequeat agnosci, et tamen eadem vera esse, non sit ambiguum.

I. VERUMTAMEN homines infideles, qui cum divina vel præterita vel futura miracula prædicamus, quæ illis experienda non valemus ostendere, rationem a nobis earum flagitant rerum; quam quoniam non possumus reddere, (excedunt enim vires mentis humanæ,) existimant falsa esse quæ dicimus; ipsi de tot mirabilibus rebus, quas vel videre possumus, vel videmus, debent reddere rationem. Quod si fieri ab homine non posse perviderint, fatendum est eis non ideo aliquid non fuisse, vel futurum non esse, quia ratio inde non potest reddi; quandoquidem sunt ista de quibus similiter non potest. Non itaque pergo per plurima, quæ mandata sunt litteris, non gesta atque transacta, sed in locis quibusque manentia; quo si quisquam ire voluerit et potuerit, utrum vera sint, explorabit, sed pauca commemoro. Agrigentinum Siciliæ salem perhibent¹: cum fuerit admotus igni, velut in aqua fluescere; cum vero ipsi aquæ, velut in igne crepitare. Apud Garamantas quemdam fontem tam frigidum diebus, ut non bibatur², tam fervidum noctibus, ut non tangatur. In Epiro alium fontem, in quo faces, ut in cæteris, extinguuntur accensæ³; sed, non ut in cæteris, accenduntur extinctæ.

¹ Plin. l. xxxi, c. 7. — ² Id. l. v, c. 5. — ³ Id. l. 2, c. 103. ex Mela l. 2, c. 3.

Asbeston Arcadiæ lapidem propterea sic vocari, quod accensus semel jam non possit extingui⁴. Lignum cujusdam ficus Ægyptiæ, non ut ligna cætera in aquis natate, sed mergi⁵; et quod est mirabilius, cum in imo aliquandiu fuerit, inde ad aquæ superficiem rursus emergere, quando madefactum debuit humoris pondere prægravari. Poma in terra Sodomorum gigni quidem⁶, et ad maturitatis faciem pervenire; sed morsu pressuve tentata, in fenum ac favillam corio fatiscente vanescere. Pyritem lapidem Persicum tenentis manum, si vehementius prematur, adurere, propter quod ab igne nomen accepit⁷. In eadem Perside gigni etiam lapidem Selenitem, cujus interiorum candorem cum luna crescere atque deficere⁸. In Cappadocia etiam vento equas concipere, eosdemque foetus non amplius triennio vivere⁹. Tilon Indiæ insulam eo præferri cæteris terris, quod omnis arbor, quæ in ea gignitur, nunquam nudatur tegmine foliorum.

II. De his atque aliis innumerabilibus, quæ historia non factorum et transactorum, sed manentium locorum tenet, mihi autem aliud agenti ea persequi nimis longum est, reddant rationem, si possunt, infideles isti, qui nolunt divinis Litteris credere; quid aliud quam non putantes eas esse divinas, eo quod res habeant incredibiles, sicuti hoc est unde nunc agimus. Non enim admittit, inquit, ulla ratio, ut caro ardeat, nec assumatur; doleat, neque moriatur: ratiocinatores videlicet magni, qui de omnibus rebus quas esse mirabiles constat, possint reddere rationem. Reddant ergo de his⁷, quæ pauca posuimus, quæ procul dubio si esse nescirent, et ea futura esse diceremus,

⁴ Plin. l. xxxvii, c. 10. — ² Id. xiii, c. 7. — ³ Joseph l. v, de bello Jud. et Solin. c. 38. et Tacitus l. v. — ⁴ Plin. l. xxxvi, c. 19. et l. xxxvii, c. 11. — ⁵ Ibid. c. 10. — ⁶ Solin. c. 47. Vide etiam Plin. l. viii, c. 42. — ⁷ Subaudi, rationem.

multo minus crederent, quam quod nunc dicentibus nobis nolunt credere aliquando venturum. Quis enim eorum nobis crederet, si quemadmodum dicimus futura hominum viva corpora, quæ semper arsura atque dolitura, nec tamen aliquando moritura sint, ita diceremus in futuro sæculo futurum salem, quem faceret ignis velut in aqua fluescere, eundemque faceret aqua velut igne crepitare; aut futurum fontem, cujus aqua in refrigerio noctis sic ardeat, ut non possit tangi; in æstibus vero diei sic algeat, ut bibi non possit aut futurum lapidem, vel eum qui suo calore manum constringentis adureret, vel eum qui undecumque accensus extingui omnino non posset, et cætera quæ prætermissis aliis innumeris commemoranda interim duxi? Hæc ergo in illo sæculo, quod futurum est, si diceremus futura, nobisque increduli responderent: « Si vultis ut ea credamus, de singulis reddite rationem: » nos non posse confiteremur, eo quod istis et similibus Dei miris operibus infirma mortalium ratiocinatio vinceretur; fixam tamen apud nos esse rationem, non sine ratione omnipotentem facere, unde animus humanus infirmus rationem non potest reddere: et in multis quidem rebus incertum nobis esse quid velit; illud tamen esse certissimum, nihil eorum illi esse impossibile, quæcumque voluerit: eique nos credere prædicenti, quem neque impotentem, neque mentientem possumus credere. Hi tamen fidei reprehensores, exactoresque rationis, quid ad ista respondent, de quibus ratio reddi ab homine non potest, et tamen sunt, et ipsi rationi naturæ videntur esse contraria? Quæ si futura esse diceremus, similiter a nobis, sicut eorum quæ futura esse dicimus, ab infidelibus ratio posceretur. Ac per hoc, cum in talibus operibus Dei deficiat ratio cordis et sermonis humani, sicut ista non ideo non

sunt, sic non ideo etiam illa non erunt, quoniam ratio de utrisque ab homine non potest reddi.

CAPUT VI.

Quod non omnia miracula naturalia sint, sed pleraque humano ingenio modificata, pleraque autem demonum arte composita.

I. Hic forte respondeant: « Prorsus nec ista sunt, nec ista credimus, falsa de his dicta, falsa conscripta sunt; » et adjiciant ratiocinantes, atque dicentes: « Si talia credenda sunt, credite et vos quod in easdem litteras est relatum, fuisse vel esse quoddam Veneris fanum, atque ibi candelabrum, et in eo lucernam sub divo sic ardentem, ut eam nulla tempestas, nullus imber extingueret, unde sicut ille lapis, ita ista *λαχνης καθεστως*, ide est, lucerna inextinguibilis nominata est. Quod propterea poterunt dicere, ut respondendi nobis angustias ingerant: quia si dixerimus non esse credendum, scripta illa miraculorum infirmabimus, si autem credendum esse concesserimus, confirmabimus numina paganorum. Sed nos, sicut jam in libro duode-vigesimo hujus Operis dixi, non habemus necesse omnia credere, quæ continet historia gentium, cum et ipsi inter se historici, sicut ait Varro, quasi data opera et quasi ex industria per multa dissentiant; sed ea, si volumus, credimus quæ non adversantur libris, quibus non dubitamus oportere nos credere. De his autem miraculorum locis, nobis ad ea quæ futura persuadere incredulis volumus, satis illa sufficiunt, quæ nos quoque possumus experiri, et eorum testes idoneos non difficile est invenire.